

Маматумаров А.Т.

**АДАБИЙ ОКУУГА ҮЙРӨТҮҮДӨ ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДЫ
ОКУТУУНУН ЫКМАЛАРЫ**

Маматумаров А.Т.

**СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА ПРИ
ОБУЧЕНИИ ЛИТЕРАТУРНОМУ ЧТЕНИЮ**

А.Т. Mamatumarov

METHODS OF TEACHING OF FOLKLORE AT TEACHING LITERARY READING

УДК:372.82(91)

Макалада адабий окуу предметин окутууда элдик оозеки чыгармалардын окуу китебинде берилиши, элдик оозеки чыгармаларды окутуунун ыкмалары каралган.

Негизги сөздөр: элдик оозеки чыгармалар, жомоктор, эпикалык чыгармалар, макалдар, жаңылмачтар, табышмактарды окутуунун ыкмалары.

В преподавании предмета литературного чтения статьи можно прочитать в книге произведений фольклора, устных методов обучения.

Ключевые слова: устное народное творчество, сказка, этические произведения, пословицы, скороговорки, способы обучения загадок.

Articles the book presents readings of works of oral folk school subject learning, methods of training, provided of works of oral national.

Key words: oral folk works, tale tor, epicalyx works, dipped, gaillac, ways abysmal training.

«Азыркы учурда окутуу жана тарбиялоо процесси демократиялаштырууга, гумандашууга багытталып, жалпы адамзаттык асыл нарктарды өздөштүрүү, улуттук маданияттын унутулган жактарына сүнгүп кирүү күч алды. Мына ушундай шартта эң байыркы жана түбөлүктүү өнөр адабияттын ооматы жүрүп, адамдар анын таанып-билүүчүлүк, эстетикалык ырахат ыйгаруучулук касиетине көбүрөөк пайдаланууга аракет кылууда» деп белгилейт кыргыздын белгилүү окумуштуусу А. Муратов. Демек, элдик оозеки чыгармаларды окутуу өзүнүн таанып-билүүчүлүк, эстетикалык ырахат ыйгаруучулук касиети менен өзүнүн актуалдуулугун жана жемиштүүлүгүн тастыктоодо.

Адабияттын баштапкы баскычы болгон адабий окуу сабактарында «элдик оозеки чыгармаларды окутуу – башка жанрдагы чыгармаларга салыштырганда өзүнүн тексттик түзүлүшү, кызыктуулугу менен айырмаланат. Бул чыгармалардын көпчүлүгү сабакта талкууну гана талап кылаары талашсыз. Бала мындай чыгармаларды өз алдынча окуп, ой жүгүртө алат. Сабакта талкуу уюштурганда гана боло тургандыгын тажрыйба ырастоодо. Мындай чыгармалардын мазмунун айтып берүү менен бала сөз байлыгын, сүйлөө маданиятын, окурмандык чыгармачылыгын калыптандыра алат» (6).

Элдик оозеки чыгармаларды окутуу балдар фольклору менен тамырлаш. Себеби, «көптөгөн изилдөөлөрдө балдар фольклорунун бардык жанрлары, түрлөрү изилдөө объектисине алынып, элдик

оозеки чыгармачылыктагы орду, салмагы, тарбиялык мааниси белгиленип жүрөт. Балдар фольклору үйдө, бала бакчада, мектепте этнопедагогикалык, этнопсихологиялык тарбия берүүнүн негизги каражаттарынын бири болуп кызмат кылат. Балдар фольклорунун табигый өсүү генезиси аркылуу балдардын көркөм ой жүгүртүүсүнүн өсүшүн байкоого, андоого болот. Мында сунуш кылынган чыгармалар адам, анын жашоо тиричилиги, жаратылыш, коом, эмгек, кулк-мүнөз жөнүндөгү түшүнүктөрүн өстүрүп, тарбиянын бардык элементтерин үйрөтөт» (1).

Кыргыз балдар фольклорунун классификациясы «кыргыз балдар фольклорун изилдөө тарыхына көңүл буруп, фольклористика илиминин бай тажрыйбасын, методологиялык принциптерин эске алуу менен тарыхый-генетикалык, жаш өзгөчөлүк жана аткарган кызматы боюнча бөлүштүрүлүп классификацияланган» (7). Бул багытта изилдеген ар бир изилдөөчү М. Түлөбабылов, М. Сулайманов, Г.Орзова, А.Сатарова өзүнүн жеке илимий концепциясын берген. Алардын изилдөөлөрү кыргыз балдар фольклорунун классификациясын негизги үч чоң топко бөлүп, аларды өз ара кичи топторго бөлүп карашкан. Алсак – *жааш балдарга арналган поэтикалык чыгармалар; чоңдор тарабынан жаралып, балдардын чыгармасына айланган чыгармалар, балдар оюндары*. Бул жанрдык составдын ичинен негизги чоң топтун экинчи жана үчүнчү тобундагы *жомоктор, эпикалык чыгармалар, калптар, макал-лакаптар жана сөз менен коштолуучу оюндар – табышмак, жаңылмачтар* окуу китебинде тематикасы боюнча кеңири орун алган. Мисалы; жомоктордон 2-класстын окуу китептеринде “Ойлонуп көрөлүк” деген бөлүмдө Баарынын эмне күлүк?, Баарынан ким күчтүү? “Мына жаады аппак кар” бөлүмүндө ит менен аюу ж.б. тематикасы боюнча камтылган. Ошондой эле бабалардан калган сөз бөлүмүндө “Сөздүн көркү – макалда” деп аталган темада, макал-лакапка карата түшүндүрмө берилип, түрдүү тематикадагы (уул-кыз, ата-эне, эмгек ж.б. жөнүндө) макалдар, жаңылмачтар, калптар, эпостордун балдарга ылайыкташтырылып жазылган кара сөз түрүндөгү формалары камтылган.

Ошентип элдик оозеки чыгармаларды окутууда бүгүнкү күндөгү окуучунун окуу ишмердүүлүгүндөгү «окуу жана түшүнүү» негизги максат болуп саналат. Анткени, «баланын окуу жана түшүнүүсү окуу процессинде негизинен эки багытта жүргү-

зүлөт; *маалыматтык* (окуу китеби, балдар энциклопедиясы, балдар журналы, ж.б.) жана *көркөм адабияттык* (адабий окуудагы жана класстан тышкары окуудагы окуучу өз алдынча окуган тексттер жана көркөм чыгармалар)» (4).

Элдик оозеки чыгармаларды окутууда көркөм адабияттык багытка көбүрөөк басым жасалат. Анткени адабий окуу китебиндеги элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрү көркөм адабияттык мүнөзгө ээ. Окуучунун текстти окуу аркылуу ал чыгарманын мазмунун түшүнүп, мазмунун чечмелеп, окуялардын себептерин аныктап, каармандарды мүнөздөп, макал-лакаптады чечмелейт ж.б. ишмердүүлүктөрдү аткарат.

Элдик оозеки чыгармаларды окутууда окуучунун чыгарманы окуу жана түшүнүү ишмердүүлүктөрүн төмөнкүдөй ыкма менен окутууну сунуштадык.

1. Негизги текст менен иштөө
2. Чыгармага чыгарма жаратуу

1. Негизги текст менен иштөөдө традициялуу текст менен иштөөнүн модели колдонулат.

1.1. Текстке чейинки ишмердүүлүк:

Мугалим чыгарманын темасын окуп, бул чыгарма эмне жөнүндө? Кандай окуялар камтылышы мүмкүн? деген суроолор аркылуу окуучуларды темага карата чакыруу жасайт. Ал эми окуучулар болсо чыгарманын аталышына карата багыт алып, чыгарма эмне жөнүндө жана кандай окуялар камтылган деп, алдын-ала чыгарманын мазмунун түзүшөт. Түзгөн тексттин презентациялашат.

1.2. Текст менен иштөө

Мугалим текст окуп, мазмунун тишүндүрөт. Окуучулар текст окуп, мазмунун түшүнүп айтып берет. Алгачкы түзгөн тексттер менен чыгарманы салыштырып, окуучулардын божомолдору канчалык деңгээлде дал келгендигин салыштырышат.

1.3. Тексттен кийинки ишмердүүлүк

Мугалим чыгарманын мазмунуна жана каармандарга карата суроо-тапшырмаларды түзүп, окуучуларга аткарат. Окуучулар суроо-тапшырмаларды аткарат. Ал үчүн мугалим төмөнкүдөй тапшырмалардын үлгүсүн сунуштаса болот.

Суроо-тапшырмалардын үлгүлөрү:

- окуу китебиндеги суроолор менен иштөө;
- текстке план түзүү;
- план боюнча текстти иллюстрациялоо;
- каармандарды мүнөздөп жазуу;
- каармандарды салыштыруу;
- каармандардын сүрөтүн тартуу;
- негизги текстке кошумча текст катары сунушталган макал, же ыр болсо чыгарманын мазмуну менен байланышын аныктоо;
- макалдарды чечмелөө;
- макалдарды айтуу ж.б.

2. Чыгармага чыгарма жаратуу.

Чыгармага чыгарма жаратуу окуучунун окуу жана түшүнүү ишин уюштуруу үчүн жемиштүү ишмердүүлүк. Анда бала кыялданат, элестетет, ой жүгүртөт. Анткени, «бала канчалык көп көрүп, угуп, турмуштук тажрыйбага ээ болсо, ошончолук көп

билет да анын кыялдануусу чыгармачылык ишмердүүлүктүн жемиштүү иш-аракеттеринин негизи болот» (2). Анткен менен ар бир баладагы кыялдануу, элестетүү, фантазия алардын жеке инсандык өзгөчөлүктөрүнө жараша түрдүүчө болот. «Кээбир балдар жогорку деңгээлдеги ой жүгүртүүлөрдү иштеп чыгууда бир топ кыйынчылыктарды жараткан кырдаал менен чектелет. Кээде окуучу окуу материалын түшүнбөйт, үйрөнүүгө мүмкүн болобойт, анткени мугалимдин эмне жөнүндө айтканы жана окуу китебинде эмне деп жазылганын элестете албайт. Бирок көпчүлүк учурда окуучуну жалкоо деп күнөөлөшөт, анткени ал дилбаян жазган эмес, ал тургай эркин темада да, себеби, ал турмуштук тажрыйбадан эч нерсе элестете, ойлоно албайт» (2). Демек, чыгармага чыгарма жаратуу баланын турмуштук тажрыйбасына, элестетүү, кыялдануу, ой жүгүртүүлөрүнө байланыштуу болот. Ошентип чыгармага чыгарма жаратуу үчүн окуучу жогоруда сунушталган текст менен ишөөдөгү бардык процессти басып өтүү керек. Ал ага тажрыйба болот. Себеби, «кенже мектеп курактагы балдар чын дилден жомокторду ойлоп табышат. Аларга берилген сюжетти улантып айтып берүү, чыгарманын башталышын же аягын сүрөт боюнча айтып берүүнү сунуштоо алардын чыгармачыл элестетүүсүн өнүгүүсүнө жардам берет» (2).

Чыгармага чыгарма жаратууда окуучуларга алдын-ала критерийлерди сунуштоо да ыңгайлуу. Албетте, ал окуучунун курактык жана жеке инсандык өзгөчөлүгүнө жараша болот.

Жогорудагы сунушталган ыкмалар жомок, эпикалык чыгармалар жана калптарды окутууда колдонуу ыңгайлуу. Ал эми «макал-лакап – адамдардын көп жылдардан бери келе жаткан философиялык ой корутундуларын жыйынтыктап, алардын турмуш тажрыйбаларынын негизинен алынган, рифмалашкан жана ритмдешкен бир же бир нече сүйлөмдө ойду бүтүрө айткан, тарбиялоо максатында колдонулган фольклордук чыгармалар» (3) болгондуктан, ал ар бир чыгармага кошумча текст катары камтылып, тарбиялык милдетин аткарат. Макалдарды чечмелөө, мазмундук жактан негизги текст менен байланыштыруу жумуштары текст менен иштөөдө көрсөтүлгөн.

Жаңылмачтар, табышмактарды окутуу да өзгөчөлүккө ээ. Аларды да бир бүтүн чыгарма катары кароо менен окутууну уюштуруу мазмундуу. «жаңылмач – оозеки чыгармачылыкта жана жазма адабиятта кеңири тараган чакан жанр. Ал бат сүйлөшүүгө, тилди өстүрүүгө жана жатыктырууга көмөктөшөт, чечендиктин өсүшүнө, сөздүн угумдуу болушуна жардам берет. Жаңылмачтар айрыкча балдардын сүйлөө речин жатыктырчу, өстүрүүчү милдет өтөйт. Жаңылмачтар көбүнчө уйкашып келет да, аларда айрыкча тыбыш жана муундардын үндөштүгү күчтүү болот» (3). Ошондуктан, жаңылмачтарды көркөм жаттоо жана жаңылбай бат айтууга машыктыруу негизги ишмердүүлүк. Кээде маанисин чечмелеп коюу да туура болот.

Ал эми табышмактарды окутууда «табышмак – дүйнөдөгү бардык эле элдердин оозеки чыгармачылыгында кеңири учураган жанр. Кандайдыр бир затты, көрүнүштү же башка абстрактуу түшүнүктөрдү өз аты менен атабай, алардын негизги белгилерин айтып, аталышын башка бирөөлөрдүн табуусун талап кылган тапшырма түрүндөгү чакан чыгармалар» (3).

«Кыргыз фольклорунда мазмуну, композициялык курулушу, түзүлүшү боюнча табышмактар төмөнкүдөй формаларда, көрүнүштөрдө айтылып келген:

- 1) ритмдүү жорго сөз түрүндөгү табышмактар;
- 2) ыр түрүндөгү табышмактар;
- 3) учкул сөздөн турган, прозалык формадагы табышмактар;
- 4) суроолуу табышмактар;
- 5) айтыш табышмактары;
- 6) жомок түрүндөгү табышмактар;
- 7) эсеп табышмактары.

Башталгыч класста мазмуну, композициялык курулушу, түзүлүшү боюнча табышмактар жогорудагы формаларда, көрүнүштөрдө талданбайт, бирок ошентсе да ал формаларды, айтылыштарды мугалим өзү ажырата билип, табышмактардын мазмунуна жараша ыкмаларды колдоно алуусу негизги орунда турат» (5).

«Башталгыч класстарда адабий окууга үйрөнүп окууда табышмактарды окутууну уюштуруунун айрым ыкмаларын карап көрсөк:

Кызыл селде молдо бар,

Таңдан азан чакырат.

Кыя баспай дан көрсө,

Ошол замат катырат. (Короз)

Бул табышмакты “ыр түрүндөгү” табышмак катары карап, окутууда төмөндөгүдөй этап менен өтүүнү сунуштайбыз:

- мугалим үн чыгарып, көркөм окуйт;
 - жандырмагын табууга таяныч катары; “кызыл селде молдо”, “таңдан азан чакырат”, “дан көрсө... катырат” сөздөрүн кайталап же доскага жазып коёт;
 - жандырмагына карата мүнөздөмө берет (окуучулардан талап кылынат);
 - сынчыл ойломдун стратегияларын колдонот;
- Мисалы: Эки бөлүктүү күндөлүк. Ошол табышмактан сөз же сүйлөмдү цитата катары алып, ага комментарийди табышмактын мазмунуна негиздеп баяндоо.

Цитата	Комментарий
Дан	Корозго жем
Кызыл селде молдо	Короз, ал да молдо сыяктуу таңдан азан чакырып кыйкырат

- көркөм жаттоого тапшырма берүү;
- табышмактын жандырмагынын сүрөтүн тартып келүүгө тапшырма берүү.

Атасы куш, энеси чычкан дешет,

Муну өзү да оңтойсуз сезет.

Жашынып күндүзү кечке жарда жатып,

Кечинде калдаңдап жерди кезет. (Жарганат)

Бул жомоктотуп айтылган жомок түрүндөгү табышмактарды окутууда ыр түрүндөгү табышмактан айырмалап, аны окуп берүүдө үндүн, ыргактын жай жана баяндоо сыяктуу түр менен окуу туура. Анткени окуучулардын көркөм окуусун, чыгармачыл ишмердүүлүгүн уюштурууга көмөкчү болот. Ага жетишүү үчүн төмөндөгүдөй жумуштарды аткарууну сунуштайбыз:

- окуп берүүдө баяндоо сыяктуу түр менен окуу;
- жандырмагын таптыруу;
- мазмунун талкууда стратегияларды колдонуу; мисалы: Веннин диаграммасы: топторго бөлүп, куш менен жарганаттын; чычкан менен жарганаттын окшоштуктарын жана айрмачылыктарын таптыруу менен табышмактын мазмунун ачып берүү натыйжалуу болмок.
- суроолорду түзүү.

Табышмактарды ушул жана башка өзгөчөлүктөрүнө негиздеп уюштуруу да жемиштүү болот.

Адабий окууга үйрөтүүдө элдик оозеки чыгармаларды түрүнө жана жанырына, композициялык курулушуна жараша талдап уюштурууну сунуштадык. Ушул жана башка изилдөөлөр менен элдик оозеки чыгармаларды окутуунун ыкмаларын иликтөө жана иштеп чыгуу актуалдуу жана келечектүү.

Адабияттар:

1. Орозова Г. Балдар фольклору. – Бишкек, 2002. 7-11-66
2. Дубровина И.В., Данилова Е.Е., Прихожан А.М.. Психология. - Москва: АСАДЕМА, 2003. – 167-66.
3. Кыргыз адабияты энциклопедиялык окуу куралы. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. – Бишкек, 2014. 133-298-66.
4. Сакиева С.С. Адабий окуудан Айтматовко карай – Тил, адабият жана искусство маселелери №1. – Бишкек, 2016. - 412-413-66.
5. Сакиева С.С., Маматумаров А.Т. Адабий окууну окуп үйрөнүүдө табышмактарды окутуу аркылуу окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн уюштуруу. ЖАМУнун жарчысы - №1(27) 1-бөлүм. - Жалал-Абад, 2013.106-107-66.
6. Сакиева С.С., Маматумаров А.Т. «Адабий окуу» окуулугундагы элдик оозеки чыгармалардын мазмуну жана табияты. Наука образование техника международный научный журнал. – Ош, 2015.66-66.
7. Балдар фольклору <https://ky.wikipedia.org/wiki/>

Рецензент: д.пед.н., профессор Сакиева С.С.